

Erzurum Yöresi Ağzlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar

Contributions of the Dialects of the Erzurum Region to the Compilation Dictionary

Duygu KAMACI*

Özet: Ağz (dialect); bir dilin, belli bölge topluluklarına özgü sözlü anlatım yollarının tümü şeklinde tanımlanabilecek bir dilbilim terimidir. Türkiye'deki ağız araştırmalarının kökeni 19. yüzyıla uzansa da; bizler Divanü Lügati't-Türk'ün ihtiva ettiği bilgiler neticesinde, dönemin farklı lehçe ve ağzları hakkında bir fikre sahip durumdayız. 19. yüzyılda Radloff ve Kúnos gibi Türkologlar, bu alanda çeşitli araştırmalar yapmışlardır. Ancak Anadolu diyalektleri üzerindeki çalışmalar, yoğun olarak Cumhuriyet'in ilanı sonrasında yoğunlaşmaya başlamıştır. Şüphesiz bu yoğunlaşmada, dilde sadeleşme hareketinin büyük etkisi olmuştur. Sonrasında, yurdun belirli bölgelerinde yapılan derlemeler sonucu, ağız çalışmaları farklılaşmış ve geçmişe dönük çözümlenmeleri de içine alan bir araştırma sahası oluşmuştur. Bu özelliği ile ağzlarda yer alan kelime ve ifadeler, Türk dili için bir nimet konumundadır. Çünkü bu kelime ve ifadeler eşliğinde bizler; dilimizin hangi dillerden ne şekilde etkilendiğini, zaman içindeki ses ve anlam değişmelerini, geçmişte kullanılan ancak ölçünlü dilde yer almayan arkaik öğeleri tespit etmekteyiz. Ağız çalışmalarının öneminden yola çıkılarak, bu araştırmamızda; Erzurum'a bağlı Mülk ve Gökçeyamaç köylerinden derlenen yerel ifadeler bir araya getirilmiştir. Söz konusu çalışmamızda amacımız; yaptığımız derlemeler sonucu, Türk Dil Kurumu'nun hazırlamış olduğu Derleme Sözlüğü'nde yer almayan kelimeleri tespit ederek, bahsi geçen sözlüğe katkıda bulunmaktır. Derlenen kelimeler ise işlevsellik ve yapısallık bakımından isim, sıfat, fiil, deyim, ikileme gibi türlere ayrılarak incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ağz, Erzurum ağzı, Derleme Sözlüğü, Türk Dili

Abstract: Dialect is a linguistic term describing the verbal expression of a language which is specific to certain communities in a given region. The origin of the dialect research in Turkey goes back to the 19th century and we have an idea about different dialects and accents of the period (11th century) as recorded in the Divanu Lugati't Turk. Turkologists such as Radloff and Kúnos have made various studies in this field. However, studies on the dialect have begun intensively after the proclamation of the Republic of Turkey. Of course, in the consistence of these, 'the language simplification movement' had a great effect. As a result of the compilation in the certain areas of the country, research on dialects has been differentiated and these works have been a field of study which involved retrospective analysis. With the words and phrases collected, we have detected the effects of other languages and dialects, sound and meaning changes over the time, archaic items which used in the past but not in the standard language at the time of the study. In this research study, some local words are gathered which are collected from Mulk and Gokçeyamac villages of Erzurum. Our aim is to contribute to the Compilation Dictionary by detecting some words which are not yet in that dictionary. The compiled words are divided into species like nouns, adjectives, verbs, phrases, and dilemmas in terms of their functionality and structures.

Keywords: The dialect of Erzurum, The Compilation Dictionary, dialect, Turkish Language

* MA., Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya, duygukamaci@windowslive.com

ele alarak 'Erzurum Ağzı' adlı çalışmasını yayımlamıştır (Olcay, 1966). Bu alanda yapılan en kapsamlı araştırma olarak nitelendirilebilecek çalışma, Efrasiyap Gemalmaz'a aittir. Efrasiyap Gemalmaz, Erzurum ilinin tamamının ağız özelliklerini içine alan 'Erzurum İli Ağızları' adlı doktora çalışmasını yapmıştır. Bu çalışmanın; 1975'te birinci, 1995'te de ikinci baskısı yapılmıştır (Gemalmaz, 1978). Seyidoğlu'nun (1975) 'Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar' adlı çalışması, doğrudan diyalekt araştırması olmasa da derlenen masallarda bulunan yerel ifadeler, bize Erzurum ili ağzı özellikleri hakkında fikir vermektedir. Söz konusu araştırma ve yazılar dışında, Erzurum ili ağzı üzerine kimi müstakil çalışmalar da bulunmaktadır (Fındıkoğlu, 1928; Önder ve Yalman, 1953; Kırzioğlu, 1962; Şenol, 1964).

Derleme Sözlüğünde Bulunmayan Kelimeler

Erzurum iline bağlı Tafta ve Gökçeyamaç köylerinden yapılan derleme ve araştırmalar sonucu, aşağıda listelenen kelimelerin *Derleme Sözlüğü*'nde yer almadığı tespit edilmiştir.

ada leyleg (S)	: Uzun bacaklı kimse.
ağzını eymeg (D)	: Taklit etmek.
ağzını gözünü oynatmağ (D)	: Oyalamak.
andavalli (S)	: Aptal, geri zekâlı.
anorda (İ)	: Orada.
bahāsan (İ)	: Acaba.
bedıra (İ)	: Su kovası.
beyozur etmağ (D)	: İllallah ettirmek, bıktırmak.
beş beş olmağ (D)	: Zevkten dört köşe olmak, sevinmek.
beşşik (İ)	: Sığırların alınlarında bulunan beyazlık.
bıjğır-	: Ekşimək.
bücelek (İ)	: Büyük karasinek.
cılh olmağ (D)	: Bozulmak, sulanmak.
cınğır göz (S)	: Mavi göz.
cırcıvıh sırsıvıh olmağ (D)	: Bozulmak, özelliğini kaybetmek.
cibo (S)	: Küçük, sevimli.
cilek soğan (İ)	: Taze soğana verilen ad.
cul (SYK)	: Küçük abdest.
çarşāğası (İ)	: Zabıta.
çat-	: Sataşmak.
çiltik (S)	: Çok gezen hafif kadın.
çini göz (S)	: Mavi göz.
dana doluğ (İK)	: Çoluk çocuk.
dandik (S)	: Eğreti.
danfo (S)	: Aptal.
daspār (İ)	: Tandır üstüne örtülen örtü.
dasso (S)	: Yaşlı kabadayı.
dek (İ)	: Bahane.
deli tavuğ gibi dolanmağ (D)	: Şaşkın ve telaşlı bir halde dönüp durmak.
denlen-	: Ufaktan atıştırmak.
dırçikle-	: Birden harekete geçmek.

Sonuç

Erzurum, bulunduğu konum itibarıyla tarih boyunca çeşitli uluslarla birebir etkileşim içinde olmuştur. Bu kültürel ve siyasi tesirler, konuşulan dili de doğrudan etkilemiştir. Bu açıdan derlenen kelimelerde; Arapça, Farsça, Rusça ve Ermenice gibi dillerin izlerine rastlamak mümkündür.

Genel itibarı ile kullanılan deyimler, Türkçe ağırlıklıdır. Bazı durumlarda ise Arapça-Farsça terkipler ile deyimler oluşturulmuştur (hınc-ı hamur etmek, hırambakeşen etmek gibi). Bu terkiplerden çoğu ses değişimine uğrayarak, aslından farklı bir hale bürünmüştür (aslen herc ü merc olan terkinin, 'herşi perş' şekline dönüşmesi gibi). Bazı deyimler ise arkaik özellikler taşımaktadır. Örneğin 'kop etmek' deyimindeki 'kop' kelimesi Divanü Lügati't-Türk'te aynı şekilde yer alır ve anlamı da 'çok, pek' şeklindedir. Erzurum ağzında da aynı anlam paralelinde olan 'kop etmek' deyimini; 'çoğaltmak, biriktirmek' anlamını taşımaktadır. Bunların dışında, ses yansımaları kelimelerden de deyimler oluşturulmuştur (cırcıvıh sırsıvıh olmağ gibi).

Kimi Türkçe kelimeler de çeşitli ses değişikliklerine uğramıştır (tekme-teymik, minik-mınıh, orada-anorda gibi). Salt kelime bahsinde diğer uluslardan etkileniş, birebir kendisini göstermektedir. Örneğin derlenen 'kıpık' kelimesinin aslı Rusça 'kapık'dir ve 'rublenin yüzde biri değerindeki para' anlamını taşır. Değer olarak düşüklüğünden esinlenilerek, Erzurum ağzında 'kıpık' ifadesi, 'çok az miktar' anlamını karşılamaktadır. Aynı şekilde 'sonuncu' demek olan 'zırncı' kelimesini de Farsça 'zır' ile ilişkilendirebilmek mümkündür. 'Zır'ın kelime anlamı 'alt, aşığı' şeklindedir.

Fiillerde, genellikle Türkçe kullanım yaygındır (denlen-, çat-, ügüd-, tüt- gibi). Bazı fiiller ise Arapça ve Farsça köklerden türetilmiştir. Örneğin; zehlen- fiilinin aslı Arapça 'zerk' ismine götürülebilir. 'Zerk' in Arapça karşılığı; 'ikiyüzlülük, hile, dalavere'dir ki bu da derlediğimiz 'zehlen-' fiilinin anlamı ile aynı doğrultudadır.

İkilemeler, ses yansımaları kelimeler ya da Türkçe kelimeler ile oluşturulmuştur. Örneğin 'tel tencik' ikilemesi 'iğne-iplik' anlamına gelmektedir. Bu ikilemede yer alan 'tencik' sözcüğü *Derleme Sözlüğü*'nde 'tarandıktan sonra tarakta kalan saçlar' şeklinde karşılığını bulmaktadır. Aynı şekilde; 'dana doluğ' ikilemesinde de 'doluğ' kelimesi Eski Türkçede 'dana' demek olan 'tolguk' kelimesine dayanır.

Derlenen kelimeler içinde 'göresiye, herze, toprağa haber götürmesin' gibi kalıplaşmış ifadeler mevcuttur. Bunlardan biri olan 'herze' kelimesi Farsçadır ve 'boş söz, lakırdı' anlamına gelmektedir. Ancak mevcut ağızdaki anlamı farklılaşmış; sırları ifşa olan birine söylenen bir ifade olmuştur. 'Toprağa haber götürmesin' ise Türklerin ölümle ilgili çeşitli mitik inanışları ile bağdaştırılabilir. Bu grup içinde diğer bir ifade de 'göresiye'dir. Bu ifade 'göre' edatı ile bağdaşmakta ve cümleye 'görelilik' anlamı katmaktadır. Tam olarak karşılığı 'denilene göre, söylenene göre' şeklindedir.

Sonuç itibarı ile Mülk, Tafta ve Gökçeyamaç köylerinden derlediğimiz kelimeler ışığında, Erzurum ili ağzlarının tarih içinde iletişim içinde olduğu çeşitli ulusların dillerinden oldukça etkilendiğini; bunun yanı sıra, Eski Türkçe döneminden kalan kimi unsurların da korunarak veyahut bir takım ses, şekil ve anlam değişikliğine uğrayarak günümüze kadar geldiği görülmektedir.

Kısaltmalar

(İ)	İsim
(S)	Sıfat
(D)	Deyim
(SYK)	Ses Yansımaları Kelime
(İK)	İkileme
(K.İ)	Kalıplaşmış İfade
(S-İ)	Sıfat/İsim

KAYNAKÇA

- Biray, N. (2005). Cumhuriyet Döneminde Ağız ve Lehçeler Üzerine Yapılan Çalışmalar. *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi* (s. 213-223). Karaman.
- Buran, A. (2011). Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme. *International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1, 40-55.
- Caferoğlu, A. (1946). Anadolu Diyalektolojisine Dair Bir Deneme. *Türk Dili- Belleten*, 565.
- Caferoğlu, A. (1959). Die Anatolischen und Rumelischen Dialecte. *PhTF I* (239-260).
- Caferoğlu, A. (1942). *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, I. Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Balhassanoğlu, (Necip Asım Yazıksız). (1904). Dialecte turc d'Erzerum. *KSz VII* (126-130).
- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*. Ankara, TDK Yayınları.
- Erimer, K. (1971). Anadolu ve Rumeli Ağızları Üzerinde Bir Bibliyografya Denemesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1970 (s. 210-236). Ankara.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1928). Lehçe-i Erzurum. *HBM I*.
- Gemalmaz, E. (1978). *Erzurum İli Ağızları (İnceleme - Metinler - Sözlük ve Dizinler)*. Erzurum.
- Kırzioğlu, Z. F. (1962). Lehçe-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözlere. *TDAY-Belleten* (s. 195-244).
- Köktekin, K. (2007). Doğubayazıt Ağızının Ses Özellikleri. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, 1-9. Erzurum.
- Korkmaz, Z. (1992). *Atatürk ve Türk Dili-Belgeler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar II* (232). Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Dilde "İlericilik" ve "Gericilik" Üzerine II. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, (s. 770-773). Ankara: TDK Yay.
- Olçay, S. (1966). *Erzurum Ağızı İnceleme-Derleme-Sözlük*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ögel, B. (1946). Erzurum Ağızında Nispet Cümleleri. *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, I/10.
- Ögel, B. (1946). Erzurum Şivesinde Söz Yapılışı. *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, III/10.
- Ögel, B. (1950). Riddles from Erzurum. *Journal of Amerikan Folklore*, October December.
- Önder, A. R. ve Yalman, Y. (1953). Hınıs'tan Kelime ve Deyimler. *TFA III/58*, 921-926.
- Seyidoğlu, B. (1975). *Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar Metinler ve Açıklamalar*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Şenol, K. (1964). Erzurum ve Kars Halk Dilinden Sözlere. *TFA VIII/175*, 3317-3319.